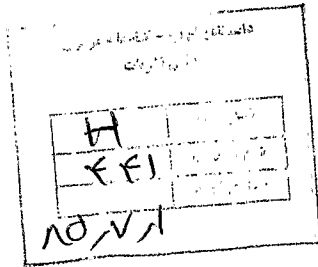

سورة التين

٥٩

٩٦٩٥١

دانشگاه پیام نور

دانشکده علوم انسانی

گروه جامعه شناسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته جامعه شناسی

عنوان:

بررسی عوامل موثر بر تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران

(نظرسنجی از دانشجویان دوره تحصیلات تکمیلی دانشگاه تهران)

نگارش:

مجتبی حمایت خواه جهرمی

استاد راهنما:

دکتر فرهنگ ارشاد

استاد مشاور:

دکتر غلامرضا ارجمندی

تابستان ۱۳۸۵

۱۳۸۵/۱۲/۲۸

۱

۹۲۹۵۱

تصویب نامه

پایان نامه تحت عنوان

**بررسی عوامل موثر بر تمایل نخبگان علمی به برون کوچی از ایران
(مطالعه نظری همراه با نظر سنجی از دانشجویان تحصیلات تکمیلی
دانشگاه تهران)**

تاریخ دفاع : ۸۵ / ۶ / ۸   شماره: نور (۲۶۵)   درجه: عالی

اعضای هیات داوران

نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبه علمی	امضاء
۱- جناب آقای دکتر فرهنگ ارشاد	استاد راهنما	استاد	
۲- جناب آقای دکتر غلامرضا ارجمندی	استاد مشاور	استاد	
۳- جناب آقای دکتر محمدجواد زاهدی	استاد داور	دانشیار	
۴- جناب آقای دکتر غلامرضا ارجمندی	نماینده گروه		

از فرمایشات امیر المومنین «ع» به مالک اشتر:

**بی تفاوتی و عدم توجه به ارزشها و لیاقتها یکی از
آفات خطرناک برای نظام است که حاصل آن
منزوی شدن افراد شایسته و مفید، یاس و نومیدی
استعدادها و ویرانی مملکت می شود.**

تقدیم به:

ابرمردان جنگ «شهدا» که برای همیشه از سرزمین خاکی ما
مهاجرت کردند.

تقدیم به دو غنیمت ارزنده زندگیم:

پدر و مادر مهربانم که بزرگترین نعمت الهی بر من هستند و سالها با
شکیبایی و ایثار وصف ناپذیر خویش همه سختی‌ها را تحمل نمودند تا
زمینه‌های تحصیل و کسب معرفت را برایم فراهم نمایند. دستشان را
می‌بوسم و آرزومندم که خورشید پرفروغ وجودشان همواره تابنده
باشد.

تقدیم به:

خواهرانم به پاس همه مهربانیا و دلسوزی‌هاشان که وجودشان نوید
بخش آینده‌ای روشن است.

تقدیر و تشکر

ستایش خداوند را که اشرف مخلوقات خود را با خواندن برانگیخت و خواندن را بر خلقت انسان مقدم داشت. آفریدگار رحیمی که در درک عظمتش و شکر نعمتش ناتوانیم.

اکنون که این پژوهش به اتمام رسیده است بر خود فرض می دانم که سپاس بیکران خویش را نثار همه استادانی نمایم که سالها خوشه چین خرمن معرفتشان بوده ام؛ همانان که آزاده اند و بصیر.

الگوی اخلاق و تواضع استاد راهنمایم: دکتر فرهنگ ارشاد که نخستین انگیزه های این پژوهش را در من پدید آورد و با علم و اخلاق نیکوی خود صبورانه هم صحبت لحظه لحظه کنکاشم گردید و در عین تشویق به استقلال اندیشه پیوسته راهنمای نادانسته هایم شدند و در این راه تفکر مرا عمیق و غنی ساختند.

استاد مشاور مهربان و دلسوزم: دکتر علامرضا ارجمندی که صمیمانه پذیرای سرگشتگی ام بودند و از هیچ کمکی دریغ نکردند و در عین حال نوشته های ناموزون مرا تحمل نمودند.

استاد ارجمند و داور محترم: دکتر محمد جواد زاهدی مازندرانی که بر این جانب بذل لطف نموده و داوری این رساله را بزرگواری پذیرفتند.

در اینجا بر خود لازم می دانم که از دوستان بسیار ارجمندم دکتر روح اله صیادی نژاد و سید جعفر علوی که در مراحل مختلف تدوین این اثر از هیچ کمک و راهنمایی دریغ ننمودند صمیمانه سپاسگزاری نمایم و در نهایت از همه کسانی که مستقیم یا غیر مستقیم در انجام این اثر پژوهشی زحماتی را متحمل شدند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

فصل اول - کلیات تحقیق

۲	مقدمه.....
۴	طرح مسئله.....
۶	اهمیت و ضرورت بررسی موضوع.....
۸	اهداف تحقیق.....
۹	سوالات تحقیق.....
۱۰	تعریف برخی از مفاهیم و اصطلاحات تحقیق.....
۱۷	فرار مغزها به عنوان الگوی ویژه ای از برون کوچی.....
۲۲	برون کوچی نیروی انسانی پرورده در ایران و جهان.....
۳۰	جهانی شدن و فرآیند فرار مغزها.....

فصل دوم - مبانی نظری و پیشینه تحقیق

بخش اول:

۳۷	تاریخچه فرار مغزها.....
۳۹	شکل‌های مختلف برون کوچی نیروی انسانی پرورده.....
۴۴	دوره‌های مهاجرت نخبگان ایرانی.....
۴۶	پیشینه تحقیق.....

بخش دوم:

۵۱	رویکردهای نظری موجود پیرامون مسئله تحقیق.....
۵۸	چارچوب نظری تحقیق.....
۶۰	مدل تحقیق.....

فصل سوم - روش‌شناسی طرح

۶۲.....	روش تحقیق.....
۶۳.....	جمعیت آماری.....
۶۴.....	حجم نمونه.....
۶۵.....	روش نمونه‌گیری.....
۶۷.....	فرضیات تحقیق.....
۶۹.....	تکنیک جمع‌آوری اطلاعات.....
۶۹.....	ویژگی‌های فنی ابزار جمع‌آوری داده‌ها.....
۷۰.....	روش تجزیه و تحلیل داده‌ها.....

فصل چهارم - یافته‌های تحقیق

۷۳.....	بررسی توصیفی یافته‌های پژوهش.....
۱۰۶.....	بررسی استنباطی یافته‌های پژوهش.....

فصل پنجم - نتیجه‌گیری

۱۱۸.....	نتیجه‌گیری.....
۱۲۱.....	محدودیت‌های تحقیق.....
۱۲۲.....	پیشنهادها و راهکارها.....

- جدول شماره ۱-۱. ده کشور نخست پذیرنده دانشجویان خارجی..... ۲۳
- جدول ۱-۳. ماتریس جمعیت آماری..... ۶۶
- جدول ۲-۳. ماتریس نمونه مطبق متناسب دانشجویان (دوره ارشد و دکتری) دانشگاه تهران..... ۶۷
- جدول ۱-۴. فراوانی متغیر جنسیت..... ۷۳
- نمودار ۱-۴. توزیع فراوانی پاسخگویان بر اساس جنسیت..... ۷۴
- جدول ۲-۴. فراوانی وضعیت تاهل پاسخگویان..... ۷۴
- نمودار ۲-۴. توزیع فراوانی پاسخگویان بر اساس وضعیت تاهل..... ۷۵
- جدول ۳-۴. فراوانی توزیع پاسخگویان بر اساس گروه تحصیلی..... ۷۵
- نمودار ۳-۴. توزیع فراوانی پاسخگویان بر اساس گروه تحصیلی..... ۷۶
- جدول ۴-۴. فراوانی توزیع پاسخگویان بر اساس دوره تحصیلی..... ۷۶
- نمودار ۴-۴. توزیع فراوانی پاسخگویان بر اساس دوره تحصیلی..... ۷۷
- جدول ۵-۴. توزیع فراوانی پاسخگویان بر اساس جنسیت، تاهل، دوره تحصیلی و گروه تحصیلی..... ۷۸
- جدول ۶-۴. میزان تمایل به برون کوچی از ایران..... ۸۰
- جدول ۷-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲..... ۸۱
- جدول ۸-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۳..... ۸۲
- جدول ۹-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۴..... ۸۲
- جدول ۱۰-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۵..... ۸۳
- جدول ۱۱-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۶..... ۸۴
- جدول ۱۲-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۷..... ۸۵
- جدول ۱۳-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۴..... ۸۵
- جدول ۱۴-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۵..... ۸۶
- جدول ۱۵-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۶..... ۸۷
- جدول ۱۶-۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۷..... ۸۸

فهرست جدولها و نمودارها

صفحه

عنوان

۸۹.....	جدول ۴-۱۷. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۸.....
۸۹.....	جدول ۴-۱۸. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۹.....
۹۰.....	جدول ۴-۱۹. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۹.....
۹۱.....	جدول ۴-۲۰. فراوانی پاسخ ها به سوال ۳۰.....
۹۲.....	جدول ۴-۲۱. فراوانی پاسخ ها به سوال ۳۱.....
۹۳.....	جدول ۴-۲۲. فراوانی پاسخ ها به سوال ۸.....
۹۴.....	جدول ۴-۲۳. فراوانی پاسخ ها به سوال ۹.....
۹۵.....	جدول ۴-۲۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۰.....
۹۶.....	جدول ۴-۲۵. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۱.....
۹۶.....	جدول ۴-۲۶. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۲.....
۹۷.....	جدول ۴-۲۷. فراوانی پاسخ ها به سوال ۱۳.....
۹۸.....	جدول ۴-۲۸. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۰.....
۹۹.....	جدول ۴-۲۹. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۱.....
۹۹.....	جدول ۴-۳۰. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۲.....
۱۰۰.....	جدول ۴-۳۱. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۳.....
۱۰۱.....	جدول ۴-۳۲. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۴.....
۱۰۲.....	جدول ۴-۳۳. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۵.....
۱۰۲.....	جدول ۴-۳۴. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۶.....
۱۰۳.....	جدول ۴-۳۵. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۷.....
۱۰۴.....	جدول ۴-۳۶. فراوانی پاسخ ها به سوال ۲۸.....
۱۰۵.....	جدول ۴-۳۷. میانگین نمرات شاخص های ارزیابی از شرایط داخل و خارج از کشور.....
۱۰۶.....	جدول ۴-۳۸. رابطه میان جنسیت و تمایل به برون کوچی براساس آزمون (t) مستقل.....

- جدول ۴-۳۹. رابطه میان گروه تحصیلی نخبگان و تمایل به برون کوچی آنان براساس آزمون تحلیل واریانس یکطرفه..... ۱۰۷
- جدول ۴-۴۰. رابطه میان دوره تحصیلی و تمایل به برون کوچی براساس آزمون (t) مستقل..... ۱۰۷
- جدول ۴-۴۱. رابطه عوامل اقتصادی داخل کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۰۸
- جدول ۴-۴۲. رابطه عوامل سیاسی داخل کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۰۹
- جدول ۴-۴۳. رابطه عوامل اجتماعی داخل کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۰۹
- جدول ۴-۴۴. رابطه عوامل فرهنگی داخل کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۱۰
- جدول ۴-۴۵. رابطه عوامل علمی داخل کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۱۰
- جدول ۴-۴۶. اولویت بندی عوامل داخلی موثر بر برون کوچی نخبگان علمی ایران براساس آزمون فریدمن..... ۱۱۱
- نمودار ۴-۵. اولویت بندی عوامل داخلی موثر بر برون کوچی نخبگان علمی ایران..... ۱۱۱
- جدول ۴-۴۷. رابطه عوامل اقتصادی خارج از کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۱۲
- جدول ۴-۴۸. رابطه عوامل سیاسی خارج از کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۱۳

- جدول ۴-۴۹. رابطه عوامل اجتماعی خارج از کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۱۳
- جدول ۴-۵۰. رابطه عوامل فرهنگی خارج از کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۱۴
- جدول ۴-۵۱. رابطه عوامل علمی خارج از کشور و تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون گاما (Gamma)..... ۱۱۴
- جدول ۴-۵۲. اولویت بندی عوامل خارجی موثر بر برون کوچی نخبگان علمی ایران بر اساس آزمون فریدمن..... ۱۱۵
- نمودار ۴-۶. اولویت بندی عوامل خارجی موثر بر برون کوچی نخبگان علمی..... ۱۱۵
- جدول ۴-۵۳: نتایج آزمون فرضیات تحقیق..... ۱۱۶

چکیده

در تحقیق حاضر به بررسی عوامل موثر بر تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران پرداخته شده است. جمعیت آماری مورد پژوهش دانشجویان دوره تحصیلات تکمیلی دانشگاه تهران در سال تحصیلی ۱۳۸۴-۱۳۸۵ بوده اند که با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه ۳۸۰ نفر برآورد شد و سپس از طریق روش نمونه گیری مطابق متناسب ۳۸۰ نفر به طور تصادفی مورد نظر سنجی قرار گرفتند.

در این پژوهش بر اساس نظریه عوامل جاذب-دافع اورت لی عوامل موثر بر برون کوچی نخبگان علمی ایران مورد کندوکاو قرار گرفت و بعد از تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده مشخص گردید که ۹۲ درصد از نخبگان علمی ایران تمایل به برون کوچی از کشور دارند ضمن اینکه بین زنان و مردان نخبه و دانش آموختگان گروههای علوم انسانی، فنی مهندسی و علوم پایه تفاوتی به لحاظ تمایل به برون کوچی از کشور مشاهده نگردید و تنها عامل فردی تاثیر گذار بر تمایل به برون کوچی نخبگان علمی ایران سطح تحصیلات آنان (کارشناسی ارشد و دکتری) بود و از بین عوامل داخل و خارج از کشور نیز مشخص گردید که عوامل علمی و سیاسی داخل و خارج، از مهمترین عوامل تاثیر گذار بر تمایل نخبگان علمی ایران به برون کوچی است با این توضیح که عوامل علمی و سیاسی داخل به صورت عوامل دافعه عینی عمل می کنند و عوامل علمی و سیاسی خارج از کشور به صورت ذهنی جذب کننده نخبگان علمی ایران می باشد.

فصل اول

کلیات تحقیق

- مقدمه
- طرح مسئله
- اهمیت و ضرورت بررسی موضوع
- اهداف تمقیق
- سوالات تمقیق
- تعریف برفی از مفاهیم و اصطلاحات تمقیق
- فرار مغزها به عنوان الگوی ویژه‌ای از برون‌کوچی
- برون‌کوچی نیروی پرورده در ایران و جهان
- جهانی شدن و فرآیند فرار مغزها

مقدمه

برون کوچی نخبگان علمی که اغلب از آن به عنوان فرار مغزها یاد می‌شود سابقه ای بس طولانی داشته و تقریباً از اوایل دهه ۱۹۶۰ میلادی در مجامع ملی و بین‌المللی به عنوان مسئله ای اجتماعی مورد توجه صاحب‌نظران و محققان علوم مختلف قرار گرفته است.

در قرن حاضر شاید به گفته بعضی از صاحب‌نظران تعبیر دهکده جهانی مک لوهان به حقیقت پیوسته باشد به گونه ای که انسانها برخلاف گذشته می‌توانند حتی از خانه های خود به تبادل اندیشه های خویش بپردازند. شبکه های ماهواره‌ای و رایانه ای چنان زمان و مکان را در هم فشرده اند که هر انسانی می‌تواند بدون اینکه جلای وطن نماید با دورترین نقطه جهان مبادله اطلاعاتی نماید. بدین ترتیب در عصر فن آوری اطلاعات (IT) سخن از اقتصاد دانش‌محور است و توسعه هر جامعه‌ای در گرو بهره‌مندی از نیروی انسانی پرورده اش می‌باشد و خروج این سرمایه‌ها به هر طریق، زمینه ای است برای به تاخیر افتادن توسعه و ماندن در چارچوب های جهان سومی.

امروزه مسئله فرار مغزها گستره ای جهانی پیدا کرده است اما هنوز، غالباً در ارتباط با کشورهای موسوم به جهان سوم مورد بحث واقع می‌شود چرا که کشورهای توسعه یافته خروج نیروی انسانی متخصص خود را با جذب مغزهایی از دیگر کشورها جبران می‌کنند و مسیر مهاجرتی نیروی انسانی متخصص عمدتاً از کشورهای کمتر توسعه یافته به سوی کشورهای توسعه یافته در حال جریان است بعلاوه اینکه شدت گرفتن این جریان در سالهای اخیر آثار زیانباری را بر این گونه از کشورها وارد ساخته است.

فرار مغزها در حقیقت مهاجرت اندیشمندان، متخصصان، دانشگاهیان و عالمان یک کشور به کشور دیگر است که به دلایل متعدد فردی و اجتماعی صورت می‌گیرد و طی آن مخازن اندیشه و خلاقیت از کشورهای کمتر توسعه یافته به کشورهای توسعه یافته منتقل می‌شوند. ایران نیز در زمره کشورهایی است که از چندین دهه قبل با این مسئله مواجه بوده و در حال حاضر فرایند برون کوچی نخبگانش رو به افزایش است. به عنوان نمونه بنا به گزارش وزارت امور خارجه ایران "بین دو میلیون و هفتصد هزار تا سه میلیون و دویست هزار ایرانی در خارج از کشور سکونت دارند که از میان آنها بیشتر از ۶۶ درصد تحصیلات لیسانس دارند" (ریاض، ۱۳۸۵: ۱۰). بررسی های متعددی که درباره این موضوع صورت گرفته بیانگر این است که مجموعه ای از عوامل دافع و جاذب در خاستگاه و کوچگاه (مبدا

و مقصد مهاجرت) موجب بروز این مسئله اجتماعی شده است بنابراین فرایند فرار مغزها واکنش نخبگان هر جامعه به مجموعه ای از شکافها و نابرابری ها در عرصه های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و علمی می باشد.

هدف کلی تحقیق حاضر بررسی عوامل موثر بر تمایل به برون کوچی نخبگان علمی از ایران بوده است که مباحث اصلی در پنج فصل تدوین شده است: در فصل اول کلیات تحقیق مورد بحث قرار می گیرد و در آن ضمن بیان مسئله و اهمیت موضوع مورد پژوهش، مفاهیم مرتبط با مسئله تحقیق تشریح شد است. در فصل دوم مبانی نظری و پیشینه تحقیق مورد بحث قرار گرفته است. در فصل سوم روش تحقیق اتخاذ شده جهت بررسی مسئله مورد نظر بیان شده است. در فصل چهارم به تجزیه و تحلیل یافته های تحقیق جهت آزمون فرضیات و پاسخگویی به سوالات تحقیق پرداخته شده است و سرانجام در فصل پنجم به نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها پرداخته ایم.

با توجه به اینکه نگارنده پایان نامه، خود از نزدیک شاهد برون کوچی تعدادی از دوستان و آشنایان تحصیلکرده خویش بوده است سعی بر آن داشته است که با انجام این پژوهش در حد توان و بضاعت علمی خویش گامی کوچک برای شناخت بهتر مسئله فرار مغزها در ایران بردارد، امید آنکه این پژوهش انگیزه ای باشد برای تفکری اساسی و کاربردی درباره مسئله برون کوچی نخبگان علمی کشور.

طرح مسئله

مسئله برون کوچی نخبگان علمی و نیروی انسانی پرورده^۱ اگر چه مقوله‌ای نو ظهور نیست و نوعاً از قرن بیستم و به دنبال شکوفایی علم و تکنولوژی در غرب ایجاد شد اما، با این وجود یکی از حساس‌ترین مسائل و مشکلاتی است که امروزه گریبانگیر بعضی از کشورهای در حال توسعه از جمله ایران می‌باشد، و این بسیار با اهمیت و قابل تامل است. چرا که آثار مخرب و جبران ناپذیری را برای این گونه از کشورها بوجود آورده و در مسیر توسعه آنها را با مشکل جدی روبرو ساخته است. در همین رابطه برخی از محققان یادآور شده اند که، کمبود سرمایه انسانی در کشورهای در حال توسعه در نتیجه جریان فرار مغزها^۲، مشکل جدی برای آن کشورها شده است و هرگونه کمبودی در نیروی متخصص عمدتاً زمینه رشد و توسعه را کاهش می‌دهد (عسکری و سایرین، ۱۳۷۶: ۶۶). به عبارتی واضح‌تر، نیروهای تحصیلکرده و متخصص کشورهای در حال توسعه به کشورهای توسعه‌یافته مهاجرت می‌کنند، نیروهایی که بهترین و اصلی‌ترین شاخص رشد و توسعه هر کشوری بوده و کارایی و اثر بخشی عوامل منابع دیگر توسعه تحت تاثیر مستقیم این عامل می‌باشند و فقدان و ضعف آن، نتیجه‌ای جز باقی ماندن جامعه در قالب عنوانی به نام جهان سوم نخواهد داشت. به گفته هاریسون^۳ افراد متخصص به منزله پلی هستند برای رسیدن به جهان پیشرفته (ندایی، ۱۳۷۲: ۳) و پایه اصلی ثروت ملت‌ها را تشکیل می‌دهند، زیرا که انسان‌ها عوامل فعالی هستند که سرمایه‌ها را متراکم می‌سازند، از منابع طبیعی بهره‌برداری می‌کنند، سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را می‌سازند و توسعه ملی را به جلو می‌رانند (Harbison, ۱۹۷۳). به عنوان مثال حدود ۷۶ درصد ثروت آمریکای شمالی، در حدود ۷۵ درصد تا ۷۸ درصد در آمریکای لاتین، ۷۸ درصد در شرق آسیا، ۶۵ درصد در جنوب آسیا و ۶۰ درصد تا ۷۱ درصد در آفریقا را منابع انسانی آنها تشکیل می‌دهد (سازمان ملل متحد، ۱۹۹۷).

شکی نیست که نیروی متخصص و متفکر از مهمترین عوامل توسعه اقتصادی و اجتماعی هر جامعه‌ای به شمار می‌آید و جزء ثروت ملی آنها محسوب می‌شود و همیشه در صحنه

۱- High Quality Manpower (hqm)

۲- Brain Drain

۳- Harbison

بین‌المللی رقابت شدیدی برای جذب این سرمایه‌ها از سوی کشورهای پیشرفته در جریان بوده است و حقیقتاً تنها کالای گرانبه‌ای است که کشورهای قدرتمند توسعه یافته به راحتی و مجاناً می‌توانند بدست آورند.

از سوی دیگر امروزه در عصر انقلاب ارتباطات و جهانی شدن با ابعاد تازه‌ای از برون کوچی نیروی انسانی پرورده مواجه هستیم. به گونه‌ای که نیروهای آزموده و متخصص کشورهای موسوم به جهان سوم ضرورتاً جلای وطن نمی‌کنند و تفکرات و خلاقیت‌های ذهنی آنها از طریق شبکه‌های اطلاع‌رسانی به کشورهای توسعه یافته ارسال می‌گردد (فرار مغزهای مجازی). جلالی نظریه‌پرداز موج چهارم می‌گوید که تا سال ۲۰۰۵ هشتاد و پنج درصد زمینه‌های توفیق کشورهای توسعه یافته فقط به IT وابسته است و تا سال ۲۰۱۰ در دنیا اقتصاد دانش محور که محصول فن‌آوری اطلاعات است حاکم می‌شود و جایگزین اقتصاد سنتی می‌گردد و در سال ۲۰۲۰ وارد دنیای مجازی می‌شویم که در آنجا دیگر مغازه و بازارچه‌های فیزیکی از بین می‌روند و ساختار اقتصادی همه جا عوض می‌شود. سیستم آموزشی شاگرد و معلمی کاملاً عوض خواهد شد (جلالی، ۱۳۸۳: ۹).

به تعبیر برخی از اندیشمندان غربی چون مارشال برمن^۱، فرآیند مدرنیزاسیون «توری بر جهان گسترانده که هیچ کس حتی در دور افتاده‌ترین نقاط عالم، توان گریز از آن را ندارد (ناظری، ۱۳۸۰). و به تعبیر مک لوهان^۲ دوران کنونی کهکشان الکترونیک نام دارد، زمان و مکان در هم فشرده شده و جهان به دهکده‌ای جهانی^۳ تبدیل شده است (اخوان کاظمی، ۱۳۸۳: ۸۵). روند رو به افزایش مهاجرت نخبگان علمی به کشورهای پیشرفته در سال‌های اخیر، ایران را مانند سایر کشورهای در حال توسعه با وضعیتی نگران‌کننده مواجه ساخته است (استاگر، ۱۳۸۰: ۱۷۶-۱۷۱) و از آنجا که یکی از رکن‌های اساسی و بنیادی توسعه هر کشوری نیروهای متخصص و نخبه آن می‌باشد، لذا ایران نیز برای گذار موفقیت‌آمیز از مسیرهای توسعه می‌بایست به این مسئله اجتماعی توجه جدی نماید و از بحران این مسئله بکاهد. هر چند آمارهایی که در این باره وجود دارند انعکاسی غیردقیق و کلی از واقعیت را ارائه می‌دهند و تحلیل و تبیین این مسئله را دشوار می‌سازند اما از لابه‌لای همین آمارها واقعیت‌هایی منعکس می‌گردد.

۱- Berman Marshall

۲- McLuhan Marshall

۳- Global Village

در گزارشی از دفتر بین‌المللی کار (ILO) آمده است که اگر سرمایه‌گذاری کشورهای جهان سوم برای پرورش هر یک نفر نیروی انسانی پرورده‌ای که به آمریکا فرستاده شده را با نرخ سال‌های ۱۹۷۱-۱۹۷۲ حداقل ۲۰/۰۰۰ دلار برآورد کنیم سود آمریکا در آن سال از این بابت ۶۴۶ میلیون دلار بوده است و همچنین کشورهای جهان سوم به ازاء نیروی انسانی کار آزموده‌ای که طی ۲۵ سال (از اواخر دهه ۱۹۶۰ تا اوایل دهه ۱۹۹۰) به کانادا فرستاده‌اند، حداقل ۱۰ میلیارد دلار کانادایی به آن کشور کمک کرده و در واقع به خود زیان رسانده‌اند (استاکر، ۱۳۸۰: ۱۷۶). بررسی‌ها نشان می‌دهد بر طبق آمار خروجی اداره گذرنامه طی سال‌های گذشته هر روز به طور متوسط ۱۵ نفر کارشناسی ارشد، ۲/۳ نفر دارای مدرک دکتری و ۵۴/۷۵ نفر لیسانسیه از کشورهای خارج و در مجموع ۵ هزار و ۴۷۵ نفر از نخبگان دانشگاهی ایران در سال ۱۳۷۸ به کشورهای مختلف جهان مهاجرت کرده‌اند (قمری وفا، ۱۳۸۰) و شواهد موجود حکایت از این دارد که احتمالاً بسیاری از این افراد برای همیشه در آن کشورها اقامت گزیده‌اند. براساس آمار سازمان ملل در سال ۱۹۹۳، حدود ۲۴۰ هزار نفر ایرانی دارای تحصیلات عالی در آمریکا زندگی می‌کردند که از این تعداد ۱۸۲۶ نفر عضو هیات علمی تمام وقت و حدود ۳۲۰۰ نفر نیمه وقت رتبه علمی دانشجویی و استادی دارند. جالب اینکه تعداد اعضای هیات علمی تمام وقت در کل مراکز آموزش عالی ایران (با رتبه دانشیار و استاد) در سال ۷۶-۱۳۷۵ حدود ۱۹۰۰ نفر بود (طیبنیا، ۱۳۸۰: ۵).

چنین است که بررسی مسئله برون کوچی نخبگان علمی ایران اهمیتی بی‌چون و چرا دارد و بایستی به گونه‌ای علمی و منطقی به پژوهش پرداخت.

اهمیت و ضرورت بررسی موضوع

مسئله برون کوچی نخبگان علمی موضوعی است که متوجه پیشرفت و توسعه کشورهای در حال رشد و جهان سوم می‌باشد. چرا که نیروی انسانی ماهر و نخبه یکی از مهمترین عوامل ترقی و پیشرفت هر کشوری می‌باشد و قطعاً آینده این کشورها تحت تاثیر همکاری این قشر دانش آموخته و پرورده قرار دارد. این مسئله ذهن بسیاری از اندیشمندان و جامعه‌شناسان این کشورها را به خود جلب کرده است و در باب تبیین این مسئله نظریه‌ها و مدل‌هایی را ارائه نموده‌اند. برخی دیدگاه‌ها این مسئله را امری طبیعی و فاقد جنبه‌های زیانبار مطرح کرده‌اند و

برخی دیگر برون کوچی نخبگان علمی را حاوی پیامدهای جبران ناپذیر برای این گونه از کشورها عنوان کرده‌اند.

سیمون کونتز برنده جایزه نوبل در سال ۱۹۷۱ در رشته اقتصاد می‌گوید: ۹۰ درصد توسعه کشورهای صنعتی ناشی از بهبود ظرفیت‌های انسانی چون مهارت، کاردانی، مدیریت و ... بوده است و مطالعه بانک جهانی در این رابطه نشان می‌دهد که از ۱۹۲ کشور مورد مطالعه در مجموع ۱۶ درصد از رشد، ناشی از سرمایه فیزیکی (ماشین، ساختمان و ...) ۲۰ درصد ناشی از سرمایه طبیعی و مابقی یعنی ۶۴ درصد مربوط به سرمایه انسانی است (کاظمی‌پور، ۱۳۸۰: ۱۴۱؛ گزارش توسعه انسانی، ۱۹۹۶: ۱۹) و تحقیقات سازمان برنامه‌ریزی و توسعه سازمان ملل متحد نشان می‌دهد که توسعه منابع انسانی از ضروری‌ترین برنامه‌های کشورهای در حال توسعه می‌باشد و پرورش مغز از سرمایه‌هایی است که هرگز نابود نمی‌شود (مجله استعداد‌های درخشان، ۱۳۷۹: ۱۵).

ارشاد در مقاله‌ای تحت عنوان «مبنای نظری فرار مغزها برحسب شکل‌های مختلف آن در شرایط کنونی» بیان می‌دارد که هسته فکری مسئله برون کوچی نخبگان علمی را می‌توان چنین خلاصه نمود که در اثر به هم پیچیدگی عوامل متعدد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در سطوح داخلی و خارجی و وجود یک شبکه روابط نابرابر و نامتوازن بین‌المللی، در کشورهای جهان سوم شرایطی بوجود آمده که نمی‌توانند از تمامی نیروی انسانی ماهر و پرورده خود به گونه‌ای معقول و منطقی استفاده کنند (ارشاد، ۱۳۸۰: ۳۶۲). البته امروزه برون کوچی نخبگان علمی در جهان بصورت یک اپیدمی در آمده است و مهاجرت نخبگان علمی از کشورهای پیشرفته به کشورهای پیشرفته دیگر نیز، در حال جریان است. نمونه آن مهاجرت نخبگان از کانادا، آلمان، استرالیا و بسیاری از کشورهای دیگر اروپایی به آمریکاست. گفته می‌شود که در سال‌های اخیر پنج تن از برندگان جایزه نوبل از کانادا رفته‌اند (اخوان کاظمی، ۱۳۸۳: ۸۴). بدیهی است که از دست دادن این سرمایه‌های انسانی زیان‌های سنگینی را بر کشور فرستنده وارد می‌سازد. هر چند کشورهای توسعه یافته این کمبودها را با جذب کردن مغزهای کشورهای در حال توسعه و جهان سومی جبران می‌نمایند.